

Я. Я. Іваноў

УНІВЕРСАЛЬНАЕ І НАЦЫЯНАЛЬНАЕ Ё ФРАЗЕАЛАГІЧНАЙ І ПАРЭМІЯЛАГІЧНАЙ ПАДСІСТЭМАХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ё ЕЎРАПЕЙСКИМ МОЎНЫМ КАНТЭКСТЕ

(актуальнасць, метадалогія, перспектывы даследавання)

Описываются основная идея, актуальность, концептуальная и методологическая новизна изучения универсального и национального в составе фразеологической и паремиологической подсистем белорусского языка (на фоне основных европейских языков). Обосновывается необходимость создания лингвострановедческого словаря белорусских фразеологизмов.

Адным з найбольш папулярных напрамкаў у беларускім і замежным мовазнаўстве пачатку XXI стагоддзя з'яўляюцца лінгвакультуралагічныя і лінгвакагнітыўныя даследаванні, якія маюць на мэце рэканструкцыю т. зв. “моўнай карціны свету”, устанаўленне ў ёй спецыфічных для светаўспрымання дадзенага народа фрагментаў, вызначэнне рознаўзроўневых моўных сродкаў і форм іх выражэння. Такія даследаванні ў большасці выпадкаў праводзяцца на матэрыяле толькі адной мовы або са зваротам да яшчэ нейкай адной мовы, у параўнанні з якой акрэсліваецца нацыянальная моўная карціна свету. У такіх выпадках уласна нацыянальны кампанент непазбежна колькасна і якасна перабольшваецца – у лік адзінак уласна моўнага паходжання залічваюцца тыя, якія сустракаюцца і ў іншых мовах або ўвогуле з'яўляюцца ўніверсаліямі.

Такі падыход пануе нават пры вызначэнні паходжання фразеалагічных і парэміялагічных адзінак. Напрыклад, у “Этымалагічным слоўніку прыказак” (Мінск, 2014) аднаго з найбольш аўтарытэтных беларускіх фразеолагаў і парэміялагаў І. Я. Лепешава выраз *Не ты першы, не ты апошні* (і яго варыянт *Не мы першыя, не мы апошнія*) вызначаецца як уласна беларускі на той падставе, што “ў даведніках іншых моў не фіксуецца” (стар. 88, 91). Аднак паралельны выраз шырока ўжываецца ў рускай мове і адзначаны ў слоўніках, параўн.: *Не ты (я, он и т. д.) первый, не ты (я, он и т. д.) последний* у “Фразеологический словарь русского литературного языка” А. І. Фёдарова (Москва, 2008). Прыказка *Надзея – матка дурных* вызначаецца ў этымалагічным слоўніку І. Я. Лепешава таксама як уласна беларуская, аднак у такой жа форме і ў такім жа значэнні ўжываецца ў сучаснай польскай мове (*Nadzieja giurich matki*) і была зафіксавана яшчэ ў парэміялагічным зборніку С. Адальберга “Księga przysiów, przurówieńsi i wyraies przysiówowych polskich” (Warszawa, 1889–1894. S. 326). Прыклады памылковага вызначэння фразеалагізмаў і прыказак як уласна беларускіх можна доўжыць бясконца, асабліва ў тых выпадках, калі прама не закранаецца паходжанне фразеалагічных і парэміялагічных адзінак.

Такое перабольшванне нацыянальнага кампанента ў беларускай фразеалогіі і парэміялогіі вядзе і да таго, што ў школьных падручнікі масава трапляюць не ўласна беларускія фразеалагічныя і парэміялагічныя адзінкі. Напрыклад, у многіх падручніках па беларускай мове для сярэдняй школы сустракаецца фразеалагізм *сорак бочак арыштантаў*, які не з'яўляецца ўласна беларускім (запазычаны з рускай мовы) і трапіў у падручнікі, відаць, таму, што ўжываецца ў рамане Якуба Коласа “На ростанях”, які ўваходзіць

у школьную праграму па беларускай літаратуры. Сапраўды ж уласна беларускіх фразеалагізмаў і прыказак у школьных падручніках змяшчаюцца толькі адзінкі, паводле колькаснага аналізу, які правяла Н. П. Пятрова [3].

Дагэтуль няма лінгвакраіназнаўчага слоўніка беларускіх фразеалагізмаў. Існуючы лінгвакраіназнаўчы слоўнік “Беларускія прыказкі, прымаўкі і крылатыя выразы” (Мінск, 1997) трэба істотна пашыраць і дапрацоўваць.

Можна сцвярджаць, што фразеалагічная і парэміялагічная падсістэмы мовы, нягледзячы на ўсю сваю моўную і экстралінгвістычную спецыфіку, усё ж у вялікай ступені складаюцца з запазычаных і інтэрнацыянальных элементаў (што пераканаўча прадэманстравана на матэрыяле рускай мовы В. М. Макіенка ў сваіх шматлікіх працах па этымалогіі рускіх фразеалагізмаў і прыказак). Фонд фразеалагічных і парэміялагічных адзінак беларускай мовы з’яўляецца часткай агульнаеўрапейскага фонду фразеалагізмаў і прыказак. Вызначэнне межаў універсальнага і нацыянальнага ў беларускай фразеалогіі і парэміялогіі – адна з актуальных праблем беларускага і славянскага мовазнаўства.

Актуальнасць даследавання ўніверсальнага і нацыянальнага кампанентаў беларускай фразеалогіі і парэміялогіі заключаецца (1) у распрацоўцы ў беларускім мовазнаўстве тыпалогіі фразеалагічных і парэміялагічных адзінак беларускай і іншых славянскіх і неславянскіх моў, (2) у размежаванні на гэтай падставе ўніверсальнага і нацыянальнага кампанентаў у фразеалагічнай і парэміялагічнай падсістэмах беларускай мовы, (3) у вызначэнні і сістэматызацыі спецыфічных (нацыянальных) уласцівасцей адзінак фразеалагічнага і парэміялагічнага фондаў беларускай мовы.

Вывучэнне суадносін універсальнага і нацыянальнага ў саставе беларускай фразеалогіі і парэміялогіі адпавядае аднаму з прыярытэтных напрамкаў навуковых даследаванняў Рэспублікі Беларусь на 2016–2020 гг., зацверджаных пастановай Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь (11. Грамадства і эканоміка) і ўвайшло ў шэраг заданняў Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў на 2016–2020 гг.

Мэта даследавання – вызначыць і апісаць універсальны і нацыянальны кампаненты ў фразеалагічнай, парэміялагічнай падсістэмах беларускай мовы на падставе яе комплекснага тыпалагічнага супастаўлення (у фармальным, кантэнсіўным, інвентарызацыйным, імплікацыйным планах) з асноўнымі заходнееўрапейскімі мовамі (англійскай, нямецкай, французскай), славянскімі мовамі (рускай, польскай, славацкай, украінскай, чэшскай) і шэрагам інш. моў; сістэматызаваць істотныя ў тыпалагічным плане супадзенні і разыходжанні ў фразеалогіі, парэміялогіі беларускай і іншых моў (асобна ў выніку моўных кантактаў) з арыентацыяй вынікаў даследавання на ўдасканаленне выкладання беларускай мовы ва ўстановах сярэдняй і вышэйшай адукацыі Рэспублікі Беларусь.

Задачы даследавання заключаюцца ў тым, каб (1) распрацаваць крытэрыі тыпалагічнага даследавання фразеалогіі і парэміялогіі, вызначыць прынцыпы і акрэсліць прыёмы інвентарызацыйнай, фармальнай, кантэнсіўнай, імплікацыйнай тыпалогіі фразеалагічнай, парэміялагічнай падсістэм беларускай і іншых славянскіх (рускай, польскай, славацкай, украінскай, чэшскай) і неславянскіх (англійскай, нямецкай, французскай) моў; (2) вызначыць моўны матэрыял для тыпалагічнага даследавання – склад фразеалагічнага і парэміялагічнага мінімумаў, а таксама асноўнага фразеалагічнага і асноўнага парэміялагічнага фондаў беларускай мовы – такія мінімальныя колькасці адзінак, у якіх максімальна рэпрэзентаваны семантычныя, структурныя, сістэмныя і іншыя ўласцівасці фразеалагічных і парэміялагічных адзінак беларускай мовы, неабходныя для іх супастаўлення з адпаведнымі адзінкамі іншых моў; (3) вызначыць, сістэматызаваць і ранжыраваць паводле ступені прадуктыўнасці міжмоўныя супадзенні і разыходжанні ў фармальным і семантычным планах, структурных і семантычных тыпах, спосабах дэрывацыі, функцыянальна-стылістычных асаблівасцяў фразеалагічных, парэміялагічных адзінак беларускай і іншых моў; (4) асобна вызначыць і сістэматызаваць тыя міжмоўныя супадзенні і разыходжанні ў фразеалагічнай, парэміялагічнай падсістэмах беларускай мовы і іншых моў, якія абумоўлены кантактаваннем беларускай мовы

з пэўнымі мовамі ў гістарычнай перспектыве і ў сучасны перыяд; (5) вызначыць і сістэматызаваць тыпалагічна адметныя міжмоўныя супадзенні і разыходжанні і ўстанавіць на гэтай падставе ступень тыпалагічнай блізкасці / аддаленасці фразеалагічных, парэміялагічных падсістэм беларускай і іншых моў; (6) вызначыць універсальны (агульны для ўсіх або для шэрагу пэўных моў) і нацыянальны (уласцівы толькі беларускай мове) кампаненты ў складзе фразеалагічнай, парэміялагічнай падсістэмы беларускай мовы ў фармальным і семантычным планах, структурных і семантычных тыпах, спосабах дэрывацыі адзінак, іх функцыянальна-стылістычных асаблівасцях; (7) асобна акрэсліць тыя ўніверсальныя і нацыянальныя кампаненты фразеалагічных, парэміялагічных адзінак беларускай мовы, якія з'яўляюцца перспектыўнымі для лексікаграфічнага апісання, і распрацаваць прынцыпы і прыёмы, стварыць узоры іх фразеаграфіравання, парэміяграфіравання; (8) распрацаваць лінгвадыдактычныя рэсурсы для вывучэння нацыянальнага кампанента ў складзе фразеалагічных, парэміялагічных адзінак беларускай мовы ў мэтах укаранення вынікаў даследавання ў вучэбны працэс выкладання беларускай мовы ў школах і ВНУ Рэспублікі Беларусь.

Метадалагічная навізна даследавання заключаецца (1) у комплексным падыходзе да тыпалагічнага супастаўлення фразеалогіі, парэміялогіі беларускай і іншых моў (камбінаванага выкарыстання прыёмаў фармальнай, кантэнсіўнай, інвентарызацыйнай, імплікацыйнай тыпалогіі моў); (2) у выкарыстанні ў якасці моўнага матэрыялу для супастаўлення адзінак фразеалагічнага і парэміялагічнага мінімумаў, асноўнага фразеалагічнага фонду і асноўнага парэміялагічнага фонду беларускай мовы; (3) ва ўстанаўленні тыпалагічна абумоўленых міжмоўных супадзенняў і разыходжанняў фразеалагічных, парэміялагічных падсістэм беларускай і іншых моў і вызначэнні на гэтай падставе ступені тыпалагічнай блізкасці / аддаленасці гэтых моў; (4) у вызначэнні на аб'ектыўных падставах універсальнага і нацыянальнага кампанентаў у фразеалагічнай, парэміялагічнай падсістэмах беларускай мовы ў фармальным і семантычным планах, структурных і семантычных тыпах, спосабах дэрывацыі і функцыянальна-стылістычных асаблівасцях адзінак.

За папярэдні перыяд кіраўніком і выканаўцамі задання “Універсальнае і нацыянальнае ў фразеалагічнай і парэміялагічнай падсістэмах беларускай мовы (у еўрапейскім моўным кантэксце)” Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў на 2016–2020 гг. былі вызначаны некаторыя прышчыпы і прыёмы тыпалагічнага супастаўлення адзінак фразеалагічнай, парэміялагічнай падсістэм беларускай і шэрагу славянскіх і неславянскіх моў (рускай, польскай, англійскай, нямецкай і некаторых іншых), назапашаны багаты і рэпрэзентатыўны моўны матэрыял для тыпалагічнага супастаўлення фразеалогіі і парэміялогіі беларускай і іншых моў, адлюстраваны ў шэрагу такіх модалінгвальных і полілінгвальных фразеалагічных і парэміялагічных слоўнікаў, як “Беларуска-нямецкі парэміялагічны слоўнік” (2006) Я. Я. Іванова і Н. К. Раманавай, “Русско-белорусский паремиологический словарь” (2007) Я. Я. Іванова і В. М. Макіенкі, “Польска-беларускі парэміялагічны слоўнік” (2007) пад рэд. Я. Я. Іванова, “Англа-беларускі парэміялагічны слоўнік” (2009) пад рэд. Я. Я. Іванова, “Крылатыя выразы ў беларускай мове: з іншамоўных (еўрапейскіх і амерыканскіх) крыніц XII–XX стст.: тлумачальны слоўнік” (2004) пад рэд. Я. Я. Іванова, “Крылатыя выразы ў беларускай мове: з рускамоўных літаратурных і фальклорных крыніц XII–XX стст.: тлумачальны слоўнік” (2006) пад рэд. Я. Я. Іванова, “Крылатыя афарызмы ў беларускай мове: з іншамоўных літаратурных і фальклорных крыніц VIII ст. да н. э. – XX ст.: тлумачальны слоўнік” (2011) Я. Я. Іванова, “Лепта библейской мудрости: библейские крылатые выражения и афоризмы на русском, английском, белорусском, немецком, словацком и украинском языках” (2014) Д. Балаковай, Х. Вальтэра, Н. Ф. Венжыновіч, М. С. Гудоўскай, Я. Я. Іванова, В. М. Макіенкі і інш. [1; 2].

Спіс выкарыстаных крыніц

1 Иванов, Е. Е. Белорусская паремиология конца XX – начала XXI века (1991–2014 гг.): библиографический обзор / Е. Е. Иванов, Ю. А. Петрушевская // Паремиология в дискурсе :

коллективная монография / В. М. Мокиенко, Т. Г. Бочина, Е. Е. Иванов [и др.]; под ред. О. В. Ломакиной. – Москва : URSS: Ленанд, 2015. – С. 252–292.

2 Іваноў, Я. Я. Афарыстыка беларускай мовы : выбраныя даследаванні і матэрыялы (1960–2014) / Я. Я. Іваноў // Даследаванні па германскай і славянскай філалогіі = Acta Germano-Slavica: зб. навук. артыкулаў / пад рэд. Я. Я. Іванова. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2015. – Вып. 6. – С. 249–275.

3 Пятрова, Н. П. Фразеалагізмы з нацыянальна-культурнай семантыкай у школьных падручніках па беларускай мове / Н. П. Пятрова // Веснік Мазырскага дзярж. пед. ун-та. – 2013. – № 1. – С. 127–132.

Электронный архив библиотеки МГУ имени А.А. Кулешова